

Көне түркі тіліндегі сан есім жұрнақтарының қазіргі түркі тілдеріндегі сипаты

М. А. Тұрсынова

Е.А. Бөкетов атындағы ҚарМУ-дың ф.ф.к., доценті, Қарағанды, Қазақстан

Аннотация. Мақалада семантикалық-морфологиялық принциптер негізінде қазіргі түркі тілдеріндегі сан есімдердің ерекшеліктері қарастырылған. Талдау нысаны ретінде ежелгі түркі ескерткіштері, сонымен бірге қыпшақ, қарлұқ, бұлғар, оғыз, ұйғыр-оғыз, қырғыз-қыпшақ тілдеріндегі сан есімдер қолданысының түрлері қазіргі түркі тілдеріндегі көрінісіне мысал ретінде алынды.

Бір негізден тараған түркі тілдері бүгінгі күні әр тарапта орналасқанымен, олардың тілдік ортақтықтары, генеалогиялық жақындығы тарихи-салыстырмалы зерттеу арқылы көрінеді. Кейбір тілдердің ұқсастықтарына қарағанда айырмашылықтары басым болып тұрады. Бұл – тарихи дамудың жемісі.

Түркі тілдерінің даму, қалыптасу кезеңдері, түркі тілдерінің жіктелулері, көне түркі жазба ескерткіштерінің тілі, қазіргі түркі тілдерінің салыстырмалы фонетикасы, лексикасы, морфологиясы жоғарағы оқу орындарында «Көне түркі тілі», «Түркі филологиясына кіріспе», «Түркі тілдерінің салыстырмалы грамматикасы» пәндері арқылы мәлімет беріледі. Бұл пәндерде көне жазбалардың мұралардың тілін қазіргі түркі тілдерімен салыстыру, қазіргі туытас тілдердің жалпы сипатын, жеке түркі тілдерінің өзіндік ерекшеліктерін жан-жақты қарастыру, түркі тілдерінің классификациясы туралы мәлімет бере отырып, қазіргі түркі тілдерінің фонетикалық, лексикалық, грамматикалық сипатын ұғындыру, ұқсастықтары мен айырмашылықтарын саралау, тілдің дамуына байланысты ерекшеліктерін түркі жазба ескерткіштерімен салыстыру арқылы меңгерту қарастырылады.

Түркі тілдерінің салыстырмалы морфологиясы арқылы туытас түркі тілдеріндегі сөз таптары мен оның қосымшалары қарастырылса, бұл тұрғыда да бір негізден тараған тілдердің ортақтықтары да, жеке тілдерге тән өзгешеліктері де жоқ емес. Соның бірі – сан есім.

Орхон-Енисей жазбаларында, М.Қашқари сөздігінде сан есімнің есептік, реттік, жинақтау, болжалдық түрлері, ал «Кодекс Куманикуста» осыларға қосымша бөлшектік сан есімдер кездесе, көне ұйғыр жазбаларында есептік, реттік түрлеріне қатысты мәліметтер бар [1].

Қазіргі түркі тілдерінің грамматикаларында да семантика-морфологиялық принциптеріне қарай сан есімдерді түрліше бөледі. Қазақ, қарақалпақ, ұйғыр тілдерінде сан есімдер алты, өзбек тілінде жеті, түрікмен тілінде екі түрге бөлінеді. Сол сияқты гагауз тілінде үш, қа-

райым тілінде төрт, татар тілінде беске бөлінеді. Сан есімдердің есептік сан мен реттік сан түрлері барлық түркі тілдерінде мағынасы мен атқаратын қызметі және жасалу тәсілдері бойынша бірдей. Ал басқа түрлері бірінде аталса да, екіншісінде аталмайды, оның үстіне жасалу тәсілдері де біраз өзгеріске ұшырағандығы сезіледі.

Орхон-Енисей жазбаларында күрделі сандардың айтылуы мен құрылымы қазіргі түркі тілдеріндегіге ұқсамай, өзгеше болып қолданылған: йеті йегірмі (он жеті), алты отыз (жиырма алты) т.б.

В.В.Бартольдт бұндай қолданыс XI ғ. «Құтадғу білігтен» кейінгі кездегі түркі тілдерінде кездеспейді деп тұжырымдаса, С.Е.Малов мұндай санау тәртібінің сары ұйғырлар тілінде әлі де қолданылатындығын айтады.

Есептік сан есімдер жұрнақсыз-ақ дара (бір, ікі, отуз, сегизон) және күрделі (бір он, беш йегірмі, ікі қырк) болып ескерткіштерде қолданыла береді.

Ескерткіштерде есептік сан есімнен кейін артуқы (артық) сөзі тіркесіп келіп, нақтылы сан есімге үстеме мағына қосады: өзім отуз артуқы үч ерті – мен отыз үштен асқанда хандыққа отырдым. Сондай-ақ күрделі сан есімдердің арасында айтылып та қолданыла береді: отуз артуқы бір йашыма – отыз бір жасымда; Табғач атлығ сүсі бір түмен артуқы йеті биң сүг ілкі күн өлүртім – табғаштың он жеті мың әскерін бірінші күні-ақ күрттым [2,169].

Қазіргі түркі тілдерінде есептік сан есімге қатысты фонетикалық ерекшеліктерге қоса, кейбір ондық атауларының бірлік атауларына байланыстылығы көрінеді. Мысалы: 3 – үч (өзерб., қырғ., түрікм., ұйғ.), уч (өзб.), оч (тат.), үш (қаз., тува, шор, қ-қалп.), үс (як., хак.), виссе (чув.); 7 – едди (өзерб.), еди (түрікм., түрік), жиде (тат.), чеди (тува), етти (құм., өзб.), сэтте (як.), четти (шор), сичче (чув.), жеті (қаз., қ-қалп., қырғ.), ете (башқ., ноғ.); 9 – доггуз (өзерб.), туңқиз (өзб.), тоңқууз (ұйғ.), докуз (түрікм., түрік), таххар (чув.), тоқуз (як.), тоғыс

(хақ.), тос (тува), тоғыз (қаз, қ-қалп.), туғыз (башқ., тат.); 30 – үш он (с.үйғ.), үжен (тува), тоуз (әзірб., қырғ., құм., түрік, түрікм.), отгуз (үйғ.), уттиз (өзб.), одус (алт., шор), отыз (қаз., қ-қалп., ноғ), утыз (тат., башқ.), ватар (чув.); түртон (с.үйғ.), дөртен (тува), қырық (басым тілдерде қолданылады және фонетикалық варианттарымен); елу, элик, еліг (басым тілдерде), биэс уон (якут), пісон (с.үйғ.), бежен (тува); жетон (с.үйғ.), чеден (тува), дьетен (алт.), йетмиш (әзерб., құм., түрік., түрікм., өзб.), иәтмиш (үйғ.), етпис (ноғ.), етмеш (башқ.), жетпіс (қаз., қ-қалп.), жетимиш (қырғ.), ситмел (чув.) [3].

Көне жазбаларда реттік сан есімдер есептік сандарға –ынч, –інч, –нті жұрнақтарының жалғануы арқылы жасалады: екінті, үшінч, бісінч, онынч т.б. ал «Кодекс Куманикуста» реттік сан есімдерді жасауда –нчы/-нчі, –ынчы/-інчі, –унчы/-үнчі жұрнақтары қолданылады: бірінчі, екінчі, төртүнчі, үчүнчі. Мысалдар: Токузынч ай йіті отузқа йоқ ертүрміз – Тоғызыншы айдың 27-не қараған күні аяқтадық. Екінті Қушлағакда Едіз бірле сүңүшдіміз – Екінші рет Қушлағакда Егіздермен соғыстық; Ол йулдуз екінчі көрүнді – Ол жұлдыз екінші рет қайта көрінді.

Ескерткіштерде есептік сан есімнің түбіріне барыс жалғаулары –қа, –ке жалғанып реттік сан есім жасайды: Күлтігін қон йылқа йіті йегірімке учды – Күлтегін қой жылы он жетінші күні өлді. Бұл сөйлемде барыс жалғауы –ншы, –нші жұрнағының қызметін атқарып тұр.

Орхон-Енисей жазбаларында есептік сан есімдер ешбір жұрнақсыз тұрып та реттік сан есім жасайды: ең ілк Тоқу қаласында соғыстық. Кейде үстеу сөздерге сын есімнің –қы, –кі жұрнақтары жалғанып, реттік мағынадағы сан есімдерді жасайды. Мысалы: Ашнуқы Табғачдақы оғуз түрк ташығмыс – бірінші (алдыңғы) болып Табғаш, оғыз, түркі (халықтары) көшті.

Ескерткіштердегі ашнуқы сөзі қазіргі түркі тілдеріндегі алдыңғы, алғашқы, бастапқы сөздерімен синонимдес мағынада қолданылып, реттік сан есім жасап тұр [2,170].

Қазіргі түркі тілдерінде реттік сан есімнің жұрнақтары қазақ тілінде –інші, –ыншы (бірінші, алтыншы); құмық тілінде –инчи –ынчы, –юнчю (–үнчү) –үнчу, –нчи, –нчы (экинчи, уьчюнчю, доьртюнчю); татар тілінде –енче, –ынчы, –нче, –нчы (беренче, икенче, алтынчы); түрікмен тілінде –инжи, –ынжи, –үнжи, –унжи, –нжи, –нжи (биринжи, икинжи, үчүнжи); башқұрт тілінде –енса, –ынсы, –нсе, –нсы (беренсе,

икенсе, өсенсе); чуваш тілінде –меш (перремеш – бірінші, иккеш – екінші, виссемеш – үшінші); якут тілінде –ис, –ыс, –ус, –үс, –с (сүүс, тыһынча); тува тілінде –кы, –ки, –чы, –чи, –ку, –кү, –гу, –гү (бирги, йинчи, тоску) түрінде қолданылады.

Көне түркілік реттік сан есімнің жұрнақтарының қазіргі түркі тілдеріндегі сипатында фонетикалық өзгешеліктерді есепке алмағанда, чуваш, якут, тува тілдері көзге түседі.

Көне жазбала ескерткіштерде жинақтық сан есімдер жасайтын –н, –сін және –егү жұрнақтары кездеседі: бірегү-біреу, икегү-екеу, үчегү-үшеу. Бу үчегү қабусур қалтачу – бұл үшеуі қосыла қалса. Үчегүн қабысып сүлелім – Үшеуін біріктіріп соғысайық; Екін ара кісі оғлы қылынмыс – Екеуінің арасында адамзат жаратылған; Екісін өзі өлтірді – екеуін өзі өлтірді; Бірін-бірі мың болур – Бір-біреуден мың болар;

«Кодекс Куманикуста» жинақтық сан есімдерді жасауда ең жиі қолданылатын жұрнақтарға: –ов/-өв, –ар/-ер, –шар/-шер жатады. Мысалы: үчөв-үшеу, алтышар-алтау, үчер-үшеу. Жинақтық сандар бұл ескерткіште кейде түбірге –лык/-лік, –лук/-лүк жалғану арқылы жасалады: үчлүк, төртлік. Өте сирек болса да, жинақтық сандар –та/-те жұрнағы арқылы жасалады: үчте, екіте, алтыта т.б.

Г.И.Рамстедт ескерткіштердегі сан есімнің –егү жұрнағын монғол тілдеріндегі –ағу, –егү, –ла жұрнақтарымен байланыстырады: ғурбағула-үшеуле, дәрегүле-төртеуле;

Ал қазіргі түркі тілдеріндегісінде көнелікті фонетикалық өзгерістерімен сақтағандары да, жаңаша қолданыстары да бар. Қазақ, ноғай, түрікмен тілдерінде –ау, –еу (біреу, екеу, үшеу); ноғай, құмық тілдерінде –ав, –ев (бирев, экев, учов); қырғыз тілінде оо, өө (бирөө, экөө, үчөө); якут тілінде –ыа, –ыан, –йак (алтыа, алтычан, алтау-ак); тува тілінде –елээн, –алаан, –елээ, –алаа (үжелээ-үжелээн; бежелээ-бежелээн); шор тілінде –ала, –еле (пезеле, ужеле); өзбек тілінде –ов (биров, эков); ұйғыр тілінде –үлән, –лән (үчүлән, бешүлән иккилән); чуваш тілінде –ан, –ен (иккен, таваттан) түрінде қолданылады.

Болжалды сан есім көне жазбаларда аз кездеседі. Олар есептік сан есімдерге –ча, –че жұрнағы жалғану арқылы жасалады. Қазіргі қазақ тіліндегі –дай, –дей жұрнағына сәйкес келеді. Елігче ер тутдымыз. – Елудей ер ұстадық.

М.Қашқари сөздігінде болжалды сан мәнінде «өкүш, өкіл, тілім» сияқты көптік мәнін беретін синонимдер кездеседі

«Кодекс Куманикуста» болжалды сан есімдерді жасауда, біріншіден, түбір сөзге –ар/-ер жұрнағы жалғану арқылы жасалса, екіншіден, есептік сан есімдердің басқа сөздермен (көбіне сілтеу есімдігі мен шылау) тіркесіп келуі арқылы жасалады: бірер, бір анча-бір қатар т.б.

Болжалдық сан есімнің көне түркі тіліндегі тұлғасын қазіргі біраз тілдер сақтағандығы байқалады.

Атап айтсақ, болжалдық сан есімнің жұрнақтары –даған, -деген, -лаған, -леген, -таған, -теген, -дап, -деп, -лап, -леп, -тап, -теп; –дай, -дей, -тай, -тей қазақ, татар, башқұрт, ноғай тілдерінде (ондаған, йөзлөгән, меңлөгән, ушевлеген, алтавлаған, онавлаған); –ча, -чә, -ча, -че қырғыз, хақас, якут, түрік, татар, өзбек, әзербайжан (отысча, он писче, йүзләрчә); –лап/-ләп башқұрт тілінде (унлап, утызлап, йөзлап); –тача, -ларча, -лаб өзбек тілінде (мингларча, унлаб, юзлаб) болып келеді.

Бөлшектік сан есімдер ескерткіштерде үлгі (бөлегі), сыңар (жарты) сөздері арқылы беріледі: Ікі үлгі атлуғ ерті, бір үлгі йадағ ерті; Бізінте ікі үчү сунарча артуқ ерті – Бізден екіүш (сыңар) есе артық еді.

«Кодекс Куманикуста» бөлшектік сан есімдердің мағынасын беретін сөздер: йарум, йарым (жарым), бучуқ, манас (бөлік), түн бучуқытүннің жарымы, түннің екінші жартысы. Аталған ескерткіште бөлшекті сөздер кейбір сөз тіркестері арқылы жасалады. Мысалы, төртүнчі үлүш деген сөз тіркесі бүтін үлүш-тің төрттен бір бөлігін көрсетіп тұр.

Қазіргі түркі тілдерінде бөлшектік сан есімнің жұрнақтары бірінші сыңары шығыс септікте, екінші сыңары атау түрінде қолданылу қазақ, башқұрт, татар, қырғыз тілдеріне (өчтән ике (2/3); йөздән биш (5/100)) және бірінші сыңары жатыс септікте, екінші сыңары атау түрінде қолданылу түрік, әзербайжан, құмық тілдеріне (үчдә ике (2/3); йүздә беш (5/100)) тән болса, изафет түріндегі қолданыс тува, шор, құмық, хақас тілдеріне (үштүң ийизи (2/3), дөрттүң үжү (3/4); четтининь алтызы (6/7)), баяндау түріндегі қолданыс құмық, алтай, тува, шор тілдеріне (еттини эки боьлуьп бир пай (3 ½), бирни етти ярып, бир пай (1/7), дөрт боьлуьп бир пайын алдым (1/4)) тән екендігі көрінді.

Қазіргі түркі тілдерінде топтық сан есімнің жұрнақтарын қазақ, қырғыз, қарақалпақ, өзбек тілдерінде –дан, -ден, -тан, -тен (екіден, бирден, учтадан); башқұрт, татар, құмық, түрік, ноғай тілдерінде –шар, -шәр, -ар, -әр, –сар, -сер, -ар, -ер (унар, икешер, алтышар); хақас тілінде -лар,

-лер, -ар, -ер (пірер, кілер, алтылар); якут тілінде –лыы, -лии, -луу, -лүү, -тыы, -тии, -туу, -түү, -дыы, -дии, -дуу, -дүү, -ныы, -нии, -нуу, -нүү (биирдии, икилии, үстүү) ретінде топтап көрсетуге болады.

Түркі тілдеріндегі сан есімді салыстыру бағысында көне түркілік қолданысты сақтаған тілдер де, жаңаша сипатқа енген тілдер де кездесетін болса, басқа түркі тілдеріне қарағанда якут, чуваш тілдері ерекшелігімен көзге түседі. Бұны зерттеушілер аталған тілдердің даму, қалыптасуымен байланыстырады. Мысалдар: Биэс уон түөрдүм – Мен елу төртке толдым (якут). Перремешесем пахантарасшан пулна, иккешесем паханасшан пулман – Біріншілері жөндемекші еді, екіншілері бағынғылары келмеді. Вун ике сын – Он екі адам. Сакар вун вис тенке – Сексен үш теңге. Сичче вис те, перре кас – Жеті рет өлше, бір рет кес. Иккен икерче джиме, сакаран аван джапма лаййах – Екеу болып құймақ жегеннен, сегіз болып бөлшектеген жақсы чуваш).

Сонымен, қазіргі түркі тілдеріндегі сан есімнің қысқаша сипатын тарихи-салыстырмалы, диахрондық, синхрондық әдіс-тәсілдерді қолдана отырып, төмендегідей қорытынды жасауға болады:

1. Қазіргі түркі тілдерінде сан есімнің мағыналық топтарына қатысты ерекшеліктер де, ұқсастық пен айырмашылықтар да бар. Мысалы, бүкіл түркі тілдерінің ішінде өзбек тіліндегі есептік сан есімдер -та жұрнағы арқылы да жасалады. Яғни, басқа түркі тілдеріндегідей жұрнақсыз да, -та жұрнағы арқылы да қолданылу бар: бир-битта, уч-учта, турт-туртта, беш-бешта.

2. Қазақ тілінен ерекшелік ретінде ұйғыр-оғыз тобындағы кей тілдердегі 20, 30, 40, 50 сандарын білдіретін сөздер 2, 3, 4, 5 сан атауларының негізінде пайда болғандығын айтуға болады: Ййгон (20), үжон (30), тортон (40) т.б.

3. Реттік сан есімге қатысты ерекшелікті чуваш, тува, тофалар тілдерімен байланысты айтуға болады, себебі аталған сан есімнің жасалуына барлық түркі тілдерінде –нч (варианттарымен) жұрнағы қызмет етсе, чуваш тілінде бұл тұлға –меш жұрнағы, ал тува, тофалар тілінде –қы жұрнағы арқылы беріледі.

4. Топтық сан есімдер түркі тілдерінің бәрінде бірдей қолданыла қоймайды. Сан есімнің бұл түрі қазақ, қарақалпақ, өзбек, ұйғыр, башқұрт, құмық, ноғай, татар, хақас, чуваш, якут сияқты тілдерде ғана кездеседі.

5. Бөлшектік сан есімдерге қатысты ерекшелік олардың сыңарларына (яғни, бірінші немесе екінші компонентіне) қатысты болып келеді. Қазақ тіліндегі сөздердің бірінші сыңары шығыс септікте, екінші сыңары атау түрінде қолданылып, бөлшектік сан жасаса, бұл башқұрт, татар, қырғыз, ұйғыр тілдеріне де тән болып келеді. Ал түрік, әзербайжан, құмық т.б. тілдерде сөздің бірінші сыңарындағы сөз жатыс септігі болып келеді. бұл тілдің тарихына байланысты құбылыс, яғни жатыс септігінің шығыс септік орнына жүру кезеңіне сәйкес келеді.

Түркі тілдерінің дамуы сонау көне замандардан басталып, қалыптасу кезеңіне дейін бірнеше дәуірлерді бастан өткерді. Туыстас тілдердің фонетикасы, лексикасы немесе грамматикасына қатысты жалпы түркі тілдеріне тән ортақ заңдылықтармен қатар, әрбір тілдің өзіндік ерекшелігіне қатысты даму сатысы болды. Бұл – түркі тілдерінің даму, қалыптасу дәуірлеріне байланысты ерекшеліктердің бірі. Қазіргі түркі тілдерінің өзіндік табиғатын тануда салыстырмалы-салғастырмалы әдіс арқылы зерттеу жүргізу – ерекше маңызы бар өзекті мәселе.

Қазіргі түркі тілдерінің лексикалық құрамында, грамматикалық құрылысында өздеріне тән түркілік тектестік, ұқсастық болғанымен, кей тілдерге қатысты елеулі ұқсастықтарымен қатар айырмашылықтары да бары байқалады. Сондықтан да белгілі бір тілдік ерекшеліктері арқылы олар бір-бірінен ажыратылып отырады. Әрине, бірнеше ғасырлық тарихы бар бұл тілдердің әрқайсысының бойында әр түрлі сипат болуы заңды да. Себебі олардың арғы тегі бір болғанмен, әрқайсысының өзіндік мекені, қа-

лыптасу, даму жолы, тұрмыс-тіршілік, ғылым-білім, мәдениеті, салт-дәстүрі бар. Яғни олардың әрқайсысы – жеке ұлт ретінде өзіндік тіл иелері болып табылады. Сондықтан бұлардың тілінің өзіндік ерекшелігі болмауы мүмкін емес.

Әдебиеттер:

1. Айдаров Ғ., Құрышжанов Ә., Томанов М. Көне түркі жазба ескерткіштерінің тілі. – Алматы: Мектеп, 1971. – 272 б.
2. Есенқұлов А. Көне түркі жазба ескерткіштеріндегі қосымшалар. – Алматы, 1976. – 239 б.
3. Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков. Часть вторая. Морфология. – Москва: Изд. АН СССР, 1956. – 334 с.

* * *

В статье описаны особенности имен числительных в современных тюркских языках на основе семантико-морфологических принципов, в частности, комплексное описание суффиксов образования имен числительных в разных языках: суффикс –меш в чувашском, суффикс –кы в тувинском, в древнетюркских языках суффикс –агу/-егу, особенности их использования в формах родительного и отложительного падежей. В качестве объекта для анализа взяты примеры из древнетюркских памятников, а также образцы использования имен числительных в современных тюркских языках: кипчакском, карлукском, булгарском, огузском, уйгурско-огузском, киргизско-кипчакском.

* * *

There are described in the article features of numerals in modern Turkic languages on the basis of semantic-morphological principles, in particular, the complex description of suffixes of formation of numerals in different languages: a suffix-mesh in Chuvash, a suffix -ky in Tuva, in ancient Turkic languages a suffix-agu/-egu, and also features of their use in forms of genitive and ablative cases. As the object for the analysis are taken examples from ancient Turkic monuments, and also samples of use of numerals in modern Turkic Kypchak, Karluk, Bulgar, Oguz, Ujgur-oguz, Kirgiz-Kypchak languages.